

vypozorovaných faktů a nacházeli potřebnou Ariadninu níž k jejich uspořádání. Tak své pojetí materiálně-duchovních základů dědičnosti spojené s předjímáním koncepce genetické informace (Purkyně ovšem hovoří v duchu klasického aristotelismu o entelechii) překvapivě zahrnul do rozsáhlého pojednání O bdění, spaní, snu a podobných stavech duševních; pojednání vycházela v Muzejníku v letech 1857–58 (byl to vlastně překlad německé verze vydané již r. 1844 ve Wagnerově slovníku fyziologie). Tvorbu gamet vysvětluje a komentuje takto: „Touto cestou generativné involuce stahuje se typicky určitá podstata duše ze své všudybylosti v celém individuálním organismu (v tomto malosvětě) do nejužší těsnosti plemenného živlu; kvantitativnost hmoty mizí až na nejmenší částku, v níž ona téměř jen co pouhá kvalita, co ideální zárodek a entelechie podstata svou jeví“ (VII, str. 204). Oplozením vzniklý nový organismus se pak ze své minimální, „zavinuté“ předlohy postupně zase rozvíjí.

Toto zřejmě leibnizovské (J. Sekerák) střídání involuce a evoluce v individuálních organismech o stránku dále Purkyně spojuje s děním v makrokosmu – tam probíhá stejný proces: „Při dosavadním výkladu představovali jsme si, že podstata duchová na své cestě k individualizaci (tak jako při generativné involuci jednotlivců) nejprve spojí se všeobecnou hmotou, potom do těsnějších mezí vstoupí, kupř. do hmoty jistého dílu světového (naši slunečné soustavy neb i Země samé), až pak se konečně v jednotlivém tělesném organismu octne. S tímto velkolepým pochodem světové involuce, a od něho dále vycházejíc, kráčí zároveň podobný jemu

pochod evoluční, jehožto začátek jest plození, další vývin individuální běh života, a nekonečný postup nadpozemských proměn, které v smrti počátek svůj vzaly“ (VII, str. 205). A následuje vymknutí se z mezí zemslosti a ke spojení se „světo-duší.“ Tyto jednotlivé momenty pak Purkyně populárním způsobem osvětloval – byť ne v tak intenzivně nahuštěné formě – i v sérii článků v Živě z let 1853–54 a 1859.

Snad se mi podařilo ukázat, jak problémové okruhy diskutované a podrobně argumentované v jasně naturfilozofických Útržcích sledoval Purkyně v průběhu celého svého badatelského úsilí; soustředil jsem se tu především na problém subjektivity, smyslovosti a duchovnosti. Je zřejmé, že za bohatou experimentální aktivitou stál také promyšlený ideový diskurz, k němuž Purkyně odkazoval někdy zřetelněji, někdy náznakověji, tak, jak to pokládal za vhodné. Připomínám k tomu, že vydavatelé Purkyněových Sebraných spisů (Opera omnia) zcela opomenuli vydat jeho univerzitní přednášky, kde je naturfilozofický aspekt výrazně dominantní. Dovolím si tvrdit, že Útržky jsou pro pochopení souvislosti Purkyněova vědeckého přínosu v nejrůznějších oblastech dílem – přes svou záměrnou fragmentární formu – klíčovými a že snahy obcházet je, bagatelizovat nebo dokonce zamlčovat, jak se projevily u celé řady „vykladačů“ a hodnotitelů Purkyněova odkazu zejména ve 20. stol., k pochopení a ocenění Purkyněova životního díla prokázaly medvědí službu. Poselství převzaté z myšlenkového přediva Útržků a později populárně přeformulované ve stati Rozhled v oboru veškeré přírody, jímž Purkyně začínal r. 1853 svou Živu a v jehož závěru hodnotí lidské aktivity jakožto vrchol evoluce Země, je však stále živé: „Takovou činností jednotlivých osob i celých obcí tvoří se vlastní ústrojí vyšší, jeden celek z jednotlivců složený, jako jedna vyšší osoba, jako jeden muž. Víra, láska, pravda, krása jsou tohoto ústrojí vnitřní hýbatelé, spolu vzaté jsou podstatou lidskosti, duší celého člověčenstva“ (VIII, str. 22; viz také str. 200–201 tohoto čísla Živy).

Otakar Brázda

J. E. Purkyně – vědec – člověk. Příspěvek k profilu osobnosti

„... muž neumdlévající píle, nejvřelejší horlivosti pro vědu, hvězda první velikosti na lékařském horizontu, ve starém i novém světě na věky se proslavivší.“ Těmito slovy vystihl ministr Lev Thun Purkyněovu osobnost a jeho zásluhy o vědu ve svém návrhu císaři na Purkyněovo povolání na pražskou univerzitu. Jméno J. E. Purkyně skutečně září na nebi vědy již po dvě století, na celém světě se lékaři a přírodovědci učí o mnoha jeho objevech.

Purkyně byl vědec, v jehož kreativní mysli přímo tryskaly nové podněty k výzkumu, v němž hledal vysvětlení pro nevyřešené oblasti medicíny a přírodních věd. Stále hledal a nalézal nejrozmanitější a často geniálně originální cesty k odkrytí neznámých složek životního dějství. A jakmile se v prováděném výzkumu rýsovalo řešení, už se obracel k novým otázkám,

které se před ním objevily a přilákaly jeho zájem. Toto bohatství myšlenek, inspirující k novým výzkumům, nabízel svým žákům a spolupracovníkům, aby dokončili otevřený problém a dořešili ho do posledních podrobností. Tak Purkyně stále nacházel bílá místa v přírodních vědách i cestu k úspěšnému řešení a zbývající rutinní práci přenechával jiným. Mezi

jeho publikacemi nenacházíme rozsáhlé, syntetické dílo. Nenapsal podrobnou učebnici fyziologie, ač se to od něho očekávalo a požadovalo. Opakování a předkládání známých skutečností neodpovídalo jeho naturelu. Tvořil rychle a při přebytku energie, nových myšlenek a plánů se rychle zbavoval rozpracovaných námětů, aby uvolnil místo pro otázky nové. Purkyněův duch byl poháněn představivostí, která mu umožňovala intuitivně porozumět roli fantazie ve vědeckém výzkumu. Lze ho proto považovat za předchůdce moderní teorie vědy, podle níž vývoj vědy se může uskutečnit jen překonáním hranic logiky a současně uznáváním fakt. Purkyněova podvědomá imaginace, z níž se rojily nové myšlenky, jsou prolínáním inspirace vědecké a umělecké.

Purkyně a umění

Purkyně sám měl živý zájem o umění. Především o literaturu a hudbu. Již jako mladý student se pokoušel psát básně, později překládal z italštiny Tassův Osvobozený Jeruzalém, dále z němčiny básně Goethovy a Schillerovy, podílel se na překladech Čelakovského Ohlasu písní českých do polštiny. Pokud jde o vztah k hudbě, z jeho vzpomínek víme, že již v dětství byl členem dětské kapely v Libochovicích. V rodném městě se přátelil s hudbymilovnými vrstevníky, o tři roky starší František Mikula mu pomáhal v prvních krocích hry

na housle. A k blízkým spolužákům patřil i Jan Janda, pozdější učitel v Libochovicích, dobrý houslista a varhaník.

Když Purkyně přijal místo vychovatele u Hildprandtů, měl mnoho příležitostí věnovat se hudbě. Baron Hildprandt ji miloval natolik, že jeho služebnictvo sestávalo ze samých hudebníků a v letních měsících se na zámku Blatná pořádaly hudební slavnosti. O Purkyňově zájmu o hudbu z této doby víme z jeho deníků, kde si na volné stránky vpisoval notové osnovy a v nich hudební motivy se jmény skladatelů. Byl rovněž zaujat myšlenkou tzv. barevného klavíru. Francouzský vědec L. B. Castel navazoval na starší úvahy o barevné hudbě, jeho představa byl nástroj podobající se klavíru s 12 klávesami v jedné oktávě, odpovídajícími 7 hlavními barvám spektra a pěti vedlejšími. Tyto představy o domnělé shodě vjemů tónových a barevných však upadly do zapomnění, i když kdysi sám I. Newton hledal matematický soulad mezi 7 hlavními barvami spektra a intervaly stupnice. Hudba a fyzika se pak setkaly v Purkyňově zájmu o tzv. Tartiniho třetí tón. Sám o tom píše: „Dobře znám jest tento zvuk každému znateli hudby. Když na houslích dva vyšší souzvučné tóny čistě vyvedené a v stejné síle déle vydržíme, ozve se ve sluchu jakýsi hlučný třetí, souzvučný tón, jako průvodní bas. Ten byl arci již dříve znám (Sorge, Romieu), že však od Tartiniho, svého času nejslavnějšího houslisty, se zvláštní pilností pozorován a popsán byl, dáno mu jméno tohoto výtečníka. Mezi jiným, zdá se mě míti nahoře vyložený zvuk Tartiniho, jakýsi charakter subjektivnosti. Mimo to, že co se týče jeho místnosti, zřetelně a bezprostředně poznáváme, že uvnitř ucha své sídlo má, můžeme se o tom ještě následujícím způsobem přesvědčiti. Nechme dva čisté diskantové hlasy v intervalu velké tertio hodnou chvíli a stále silným hlasem zazníti. Postaví se na blízku těchto hlasů, uslyšíme Tartiniho tón jako uvnitř hlavy se ozývající. Potom vzdalujeme se poznenáhla od zpěváků, postavme se brzy vlevo, brzy vpravo, naslouchejme brzy jedním, brzy druhým uchem a pokusme se udati místo, odkudž onen třetí zvuk pochází. Nepodaří se nám místnost tuto určitě udati. Jak to lehce bývá, kde zvuk z objektivního zřídla pochází. Kdykoli se o to pokusíme, budeme vždycky k vlastnímu uchu vedeni jako k hlavnímu sídlu tohoto zvuku.“

Vítězslav Hálek vzpomíná na Purkyňovy pravidelné návštěvy v divadle. V Květech čteme: „Návštěvníkům Prozatímního divadla je dobře známo, že Purkyně sedával v první řadě uprostřed. Byla-li opera, díval se Purkyně ustavičně do not a po prstech. Po představení se dával v rozhovor o tom, kterak se „noty berou na strunách.“ Doma pak nemeškal si ihned pořídit housle a co v divadle od houslisty uslyšel, doma se v tom cvičil. Když pak přijel zpět do divadla, pochlubil se, co už umí, a tázal se po návodu dalším.“

Slavný vědec jako člověk

Již od studentských let Purkyně projevoval svou houževnatost i vytrvalost, byl cílevědomý a toužil vyplnit svůj život činnostmi přinášející trvalé hodnoty. Jakého

1 Hrabě Lev Thun-Hohenstein jako ministr školství se zasadil o Purkyňův návrat na pražskou univerzitu a byl jeho celoživotním příznivcem.

druhu by tyto hodnoty měly být, k tomu ho inspirovalo studium filozofických spisů v letech jeho noviciátu v piaristickém řádu, zejména myšlenky německého filozofa J. G. Fichteho. Sám o tom napsal: „... i cítil jsem v sobě dostatečné síly samostatné postavení ve světě v sobě zjednat, ano, slávychtivost mě silně pudila svou vlastní dráhu nastoupiti. Vzbudilo se ve mě hluboké tušení, že v přírodovědě, o níž jsem měl jen matné tušení, něco znamenitého vyvedu.“

Svou cílevědomost a houževnatost dokazuje Purkyně i svým rozhodnutím opustit řád – nesložil dosud závazné řeholní sliby – a odejít studovat na univerzitu. Byl to odvážný životní krok, neboť neměl pro svá studia existenční zajištění. Odchod z řádu byl tedy krokem do nejistoty, ale touha po vzdělání a po životním uplatnění, jehož předpokladem vzdělání je, mu nedovolilo jednat jinak.

Tyto vlastnosti pozorujeme na celé jeho životní dráze. Purkyně vytrvale a neúnavně hledal uplatnění. Již několik dní po promoci nastoupil na jeden z ústavů pražské lékařské fakulty – stal se asistentem anatomického ústavu. Jeho působení tam bylo ale omezeno lhůtou čtyř let – pak musel fakultu opustit. Usilovně se tedy pokouší získat takové postavení na některé univerzitě, kde by měl možnost soustavně vědecky pracovat. Jeho touhou vždy bylo stát se badatelem, výzkumníkem, objevitelem. Svou budoucnost neviděl v každodenní rutinní lékařské praxi. Při hledání místa profesora se postupně účastnil konkurzů v Praze, Budapešti a ve Štýrském Hradci – vždy bez úspěchu. Ale jeho pevná vůle vytrvat mu nakonec přinesla nečekanou příležitost: byl vyzván svými příznivci ucházet se o volné místo na univerzitě ve Vratislavi. Dlouholetá vytrvalost tedy přinesla šťastný výsledek.

I po svém nástupu na lékařskou fakultu ve Vratislavi, kde se stal profesorem fyziologie, musel Purkyně znovu prokazovat svou cílevědomou vytrvalost, tentokrát

získat si své kolegy. Vratislavští profesori jeho příchod přijali nevráživě, přáli si úspěch jiného uchazeče. Následovala léta nedůvěry, hraničící někdy až s nepřátelstvím, než Purkyně tuto počáteční averzi překonal. Ve Vratislavi přesto jeho pohled hleděl k domovu. Jeho dlouholetou touhou bylo získat místo v Praze a vrátit se do Čech. Byla to opět vytrvalost, s níž sledoval poměry na pražské univerzitě, která mu po mnoha letech přinesla splnění jeho přání.

Když Purkyně přišel zpět do Prahy, měl za sebou již oslavu svých 60. narozenin a jeho nejslavnější objevitelské období bylo minulostí. Jako uznávaný vědec však neusnul na vavřínech a neskládal ruce v klín. Náplň života tenkrát našel ve veřejné činnosti. Vytrvale bojoval za rovnoprávnost češtiny na univerzitě, neúnavně spolupracoval při zakládání Spolku českých lékařů a Časopisu lékařů českých. Působil v Matici české a ve výboru Národního muzea. Byl dokonce zvolen poslancem českého sněmu. Se svými spolupracovníky a kolegy pomáhal vytvářet české odborné lékařské názvosloví. Tyto jeho aktivity, ne vždy příznivě přijímané nadřizenými institucemi, ho posléze zařadily mezi politicky nespolehlivé, dokonce policejné sledované osoby. Rakouští byrokrati ve svých důvěrných relacích uvádějí: „... Bez ohledu na vysoký věk je mimořádně čilý, horlitel plný mladistvého ohně a právem může být nazván nepolepšitelným starým mužem.“

Vzácnou Purkyňovou vlastností byl jeho vztah k mladým badatelům. V polovině 19. stol. na evropských univerzitách před získáním doktorátu museli studenti předložit písemnou práci na libovolné téma, dizertaci, a veřejně ji obhájit. Purkyně své žáky při zpracování těchto prací nejen obětavě vedl, ale osobně přímo s nimi v laboratoři pracoval. Byly to často jeho objevy, které spatřily světlo světa v pracích studentů.

O Purkyňově podílu na těchto dizertacích hovoří opakovaně jejich samotní autoři. Ocitujme některé z nich. I. Raschkow svému učiteli děkuje těmito slovy: „Slavný a geniální profesor Purkyně, vynikající svou laskavostí, mi odhalil skryté kraje přístupné mikroskopu a nepřestal mne, pozbývajícího často odvahy na onom neznámém poli, a ztrácejícího důvěru, nikdy podporovat pomocí i radou. Sám s obzvláštní laskavostí nakreslil obrázky k osvětlení pozorování, které já jsem pak dal vyrýt do kamene. Nechť tento skvělý muž dovolí, abych mu veřejně poděkoval za jeho největší zásluhy o mne; nikdy nepřestanu pěstovat památku tak velikých dobrodiní.“ Vřelá slova nacházíme i u dalších dizertantů. A. Bernhardt píše: „Vážený profesor Purkyně ve své jedinečné blahovůli mi poskytl pomoc potřebnou k tomuto bádání a svým posouzením potvrdil všechna pozorování obsažená v tomto spise.“ D. K. Deutsch děkuje: „Slavný a znamenitý muž, profesor Purkyně, s jedinečnou laskavostí a vlídností, mi poskytl nutné pomůcky a z pokladu své účinnosti a bystrého ducha mi mnoho ušetřil.“ U M. Meckauera čteme: „Slavný profesor Purkyně ve své jedinečné laskavosti a ochotě nepřestal nikdy mě podporovat svou

radou. Budu vždy s vděčnou myslí uctívat tohoto znamenitého muže, kterého je třeba ctít až do konce života.“

I když poděkování učitelům úvodem dizertace lze považovat za zdvořilostní společenskou povinnost a nacházíme ji běžně, uvedená slova vděčnosti, která jsme právě citovali, jsou zcela mimořádná.

Purkyně se o svém vztahu k výzkumné práci zmiňuje v několika dopisech. Tak píše svému příteli R. Wagnerovi, když získal nejmodernější přístroj své doby pro histologická bádání, mikroskop vídeňského optika Plössla: „S pravým vlčím hlavem propátral jsem všechny obory histologie zvířecí i rostlinné a nablý jsem přesvědčení o nevyčerpatelnosti nové látky. Skoro každý den přinášel nová objevy a cítil jsem potřebu stupňovaného oka popřát jiným, abych mohl se radovati z radosti jiných. Tak vznikla řada fyziologických dizertací, které na témže přístroji v mém domě od doktorantů v lékařství byly zpracovány. Dával jsem příležitost kandidátům doktorátu lékařského mým návodem, pod mým dohledem pozorovat mikroskopem, kreslit, popisovat prvotní součásti těla lidského a vůbec zvířecího, z čehož povstaly dizertace.“

Dopis J. W. Goethovi, kterému zaslal sklíčka s výsledky svých akustických pokusů, končí: „Nyní se mi nedostává času, i musím se tedy násilím odtrhnout od vábení této rozkoše z experimentování.“ Goethe se s Purkyněm setkal ve Výmaru, neboť velký básník, který se zajímal intenzivně o přírodovědu, znal Purkyňovu dizertaci o otázkách vidění. Ve dnech, kdy Purkyně jednal o svém budoucím místě ve Vratislavi, jeho přátelé domluvili schůzku s Goethem, kterého si Purkyně zcela získal. Goethe se opakovaně před přáteli i v dopisech vyjadřoval o Purkyňovi s velkým uznáním. Při vzájemné diskuzi o otázkách zraku a teorii barev se Goethe zmínil o svém zájmu o studiu nejen optické, ale i akustické. Purkyně mu proto z Prahy poslal výsledky svých starších nepublikovaných pokusů, v nichž registroval zvukové vlny na povrchu sklíček.

Purkyně ve svém rodinném životě

Jan Evangelista uzavřel sňatek s Julií, dcerou berlínského profesora švédského původu Karl A. Rudolphiho, jenž byl jednou z osob, které měly zásluhu o Purkyňovo jmenování do Vratislavi. I když uzavření manželství ve zralém věku s dcerou významného a vlivného člena akademického sboru by mohlo svádět k myšlence, že šlo o sňatek pouze z rozumu, mezi Julií a Janem opravdu existoval vřelý milostný vztah, který poznáváme ze zachované korespondence obou manželů. Julie měla velké pochopení pro vědecké ambice svého chotě, Purkyně pravidelnými dopisy referoval o všem dění, pokud ho akademické povinnosti odvedly z domova. V tomto svazku se narodily čtyři děti, dvě děvčata a dva chlapi. Jejich štěstí však netrvalo dlouho. Za cholery epidemie ztratil Purkyně svou milovanou choť, když již předtím zemřely obě jeho dcery. Purkyně zůstal sám se dvěma syny, Emanuelem a Karlem.

Jako otec byl velmi benevolentní a velkorýsý, syny vedl k přírodním vědám. Těm

2 Fyziolog Jan Nepomuk Čermák, Purkyňův nejnadanější žák, všeobecně považovaný za jeho nejvhodnějšího nástupce. V rozhodující chvíli se však jejich cesty rozešly.

3 Na stránce Purkyňova deníku, který si vedl v době studií a pobytu na Blatné, vidíme v notové osnově zachycené hudební motivy se jmény skladatelů.

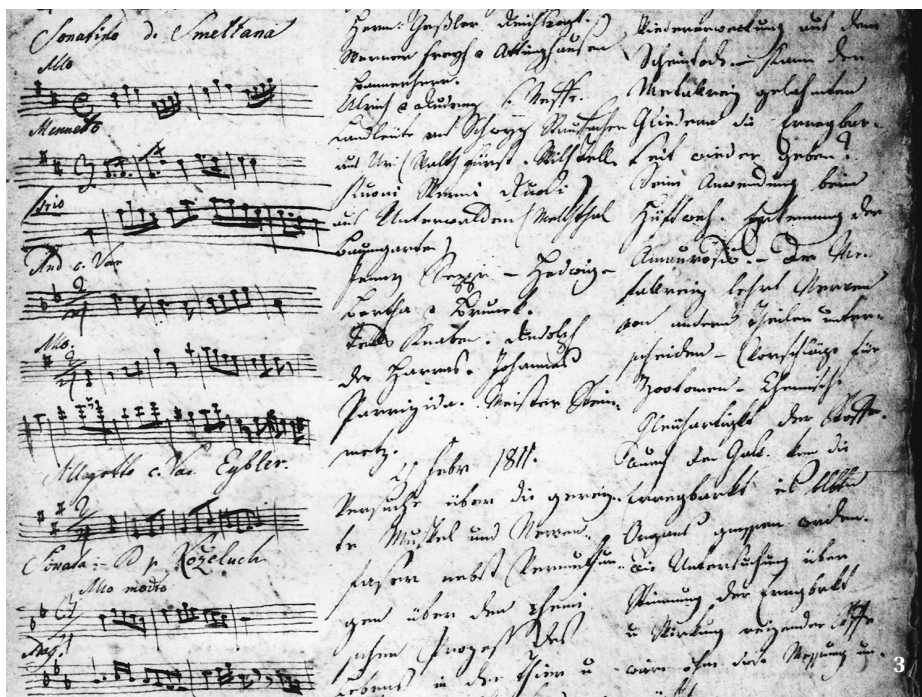
4 Pražská nemocnice U Milosrdných, kde v letech Purkyňova studia probíhala klinická část výuky medicíny. Všechny obr. z archivu autora

se nakonec věnoval Emanuel, který se stal botanikem, zatímco Karel si za své povolání zvolil malířství. O ovzduší rodiny máme zprávu z dopisu jedné návštěvnice. Ta při vstupu do bytu byla uvítána Karlem, který si hrál s ježekem, a Emanuelem, k jejímu zděšení, se zabýval živým hadem. Pochopení později pro své vnuky a jejich hry a zábavy měl Purkyně i v době, kdy v Praze bydlel společně s rodinou syna

Karla. Tak např. přinesl domů balík vlhké hlíny a pomáhal chlapcům v modelování, jindy zase kus ledu se sněhem a vysvětloval fyzikální zákonitosti související s různými skupenstvími vody. Když na zimu přivezli zásobu uhlí, byla to příležitost k výkladům o geologii. Podporoval zvědavost vnuků a neváhal spolu s nimi rozebírat hračky, takže hoši objevovali v panenkách piliny nebo „pitvali“ po vrstvách odložený cylinder.

Zájem o výchovu a vzdělávání dětí se v Purkyňovi probudil již na Blatné, kdy v zámecké knihovně objevil spisy Pestalozziho. Ty ho inspirovaly k neuskutečněným plánům ujmout se výchovy nadaných dětí, a to již od útlého věku. Vhodné žáky by vyhledával v okolních vesnicích a vyučoval by je nejprve čtení a psaní, poté matematiku a přírodní vědy. Doplňkem měla být i praktická činnost – ruční práce řemeslnické a umělecké. Svě pedagogické nadání Purkyně pak uplatnil i ve výchově Ladislava Čelakovského. S jeho otcem Františkem Ladislavem a jeho rodinou se sblížil ve Vratislavi, kde básník získal na univerzitě profesuru v oboru slavistiky. Obě rodiny se navštěvovaly, mnohdy na zahradě u bytu manželů Purkyňových. Čelakovský se vrátil do Prahy krátce před příchodem Purkyňovým, ale jejich přátelství poté trvalo jen krátce. Dlouhé nemoci podlehla nejprve Antonie Čelakovská (známe ji jako spisovatelku Bohumilu Rajskou) a nedlouho po ní zemřel v r. 1852 i F. L. Čelakovský. Purkyně se ujal Ladislava, jednoho ze dvou osiřelých synů. Podnítil v něm zájem o přírodní vědy a připravil ho na dráhu univerzitního profesora botaniky.

Jan Evangelista měl hluboké sociální cítění a k němu vedl i své vnuky. Neopomněl štědře obdarovat almužnou žebráky nebo koledníky, pokud zaklepalí na dveře jejich bytu ve Spálené ulici. Purkyňovu štědrosť poznala i Božena Němcová. Na její prosebné dopisy jí poskytoval půjčky, i když si byl vědom, že se stěží dočká zaplacení. Dokonce velkorýsým darem sto zlatých podpořil syna Němcové Jaroslava na jeho studiích malířství v Mnichově.

V oblékání byl Purkyně skromný, s oblibou nosil kabát starého střihu s černým sametovým límcem a odmítal řídit se současnou módou. Byl pověstný i tím, že podrážky svých prošlapaných bot s oblibou zalepoval gutaperčou. Výzvu, aby svůj šatník přizpůsobil novotám, odbyl: „Nedělal jsem šviháka dříve, nebudu ho dělat teď.“ Citovaná slova ale nesmíme chápat tak, že Purkyně v době své vrcholné učenosti byl vědcem nedbajícím o svůj vzhled. Naopak, ve svém mládí byl okouzující muž, k jehož zjevu nebyly ženy lhostejné. Vždy z něj vyzařovalo mužné kouzlo osobnosti. V letech, kdy působil na Blatné, upoutal pozornost mladé komtesy Adély Desfoursové. Komtesa byla častou návštěvnicí na Blatné, neboť její rodina a Hildprandtovi se přátelili. Tak se seznámila s domácím učitelem a z jejich vzájemného, zprvu plachého vztahu, vzniklo dlouholeté přátelství. V Purkyněově pozůstalosti se zachovalo množství dopisů, které si Adéla vyměňovala s tímto vědcem, ale i atraktivním mužem. Purkyněovy dopisy byly však na Adélino přání po její smrti spáleny.

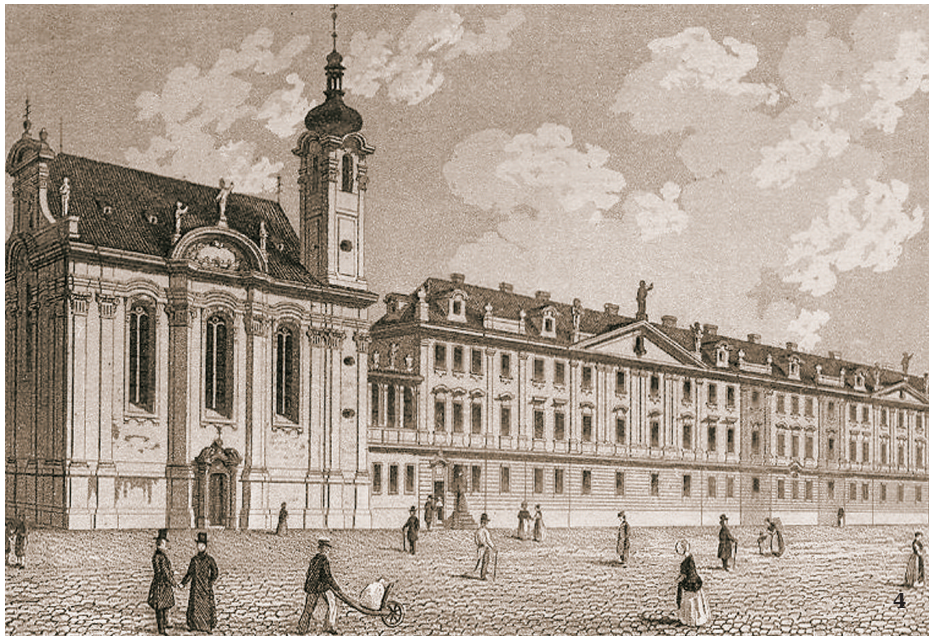
Purkyně zřejmě i jako profesor ve Vratislavi byl středem pozornosti žen. Zachoval se totiž dopis, v němž své nadšení z jeho přednášky o filozofických a metafyzických problémech vyjadřovala jedna jeho posluchačka podepsaná „unbekannte Schülerin“. Více však o této „neznámé žánce“ nevíme.

Ač vystudoval lékařství, praktické medicíně se nikdy nevěnoval. Sám byl neukázněný pacient, nerespektoval rady ošetřujících lékařů. Jeho snacha vzpomíná, jak nemocný Purkyně, když mu doporučili dietu, odmítl se jí podříditi a k snídani si poručil, nač byl zvyklý – nakládané syrové zelí a natvrdo vařená vejce, nebo červené zelí s vejci sázenými.

I když Purkyně po návratu do Prahy bojoval za českou vědu a českou univerzitu, nikdy nebyl extrémním nacionalistou. V letech, kdy se jeho dráha chýlila k závěru a z Vídně byl obviňován, že nekriticky trvá na svém místě, aby tak posiloval český nacionalismus, jeho asistent František Novotný ho však v tisku hájil: „... je nespravedlivé, že Purkyně je obviňován z ultračešství, naopak Purkyně si váží obou národností a vede Čechy i Němce ke spolupráci a vzájemnému respektování.“ Před odchodem z univerzity měl J. E. Purkyně doporučit ze svých žáků svého nástupce. Otázka nástupnictví je však složitá a Purkyně nesplnil očekávání na něj kladené.

Nečekaný rozchod učitele se žákem

Když v dubnu 1850 se Purkyně vrátil do Prahy a začal budovat fyziologický ústav, vyžádal si již v květnu jako svého asistenta Jana Nepomuka Čermáka, kterého znal z dob jeho studií ve Vratislavi. Žádost o Čermáka odeslal již několik týdnů před jeho promócí. Čermák pocházel z pražské patricijské lékařské rodiny, jeho otec byl vyhledávaným lékařem měšťanské i šlechtické společnosti, strýc Josef Julius profesorem fyziologie ve Vídni. S rodinou Čermáků se J. E. Purkyně sblížil ve dnech mezinárodního lékařského sjezdu v Praze v r. 1837. Nabídl tehdy osiřelému Janovi podporu, rozhodne-li se studovat medi-

cínu, Josefína Čermáková naopak slíbila pomoc Purkyněmu synovi Karlovi, bude-li mít v úmyslu stát se malířem, stejně jako její syn Jaroslav.

Jan Nepomuk studoval lékařství v Praze, Vídni, Vratislavi a posléze ve Würzburgu, kde také promoval. Purkyně věřil ve velkou budoucnost tohoto nadaného a pracovitého badatele a vypracoval pro něho plán studijní cesty Evropou. Během ní učitel i žák udržovali pravidelný korespondenční styk. V říjnu 1850 píše Purkyně „milému příteli Čermákovi“, jak ho těší, že cesta přináší zkušenosti a poučení, a oznamuje mu, že byl ustanoven v Praze jeho asistentem již od 17. září. Čermák se po návratu stal nejbližším spolupracovníkem svého učitele, který jej všemožně podporoval: souhlasil, aby Čermák vydal tiskem vybrané dopisy ze vzájemné korespondence z doby jeho studijní cesty, v r. 1851 se na Purkyněův návrh stal mimořádným členem Královské české společnosti nauk, dva roky poté – rovněž na Purkyněovo doporučení – byl zvolen jednatelem přírodovědné sekce Matice, kde Purkyně působil jako předseda. Když Jan Nepomuk v r. 1854 dosáhl docentury, nabídl mu ministr školství Thun profesuru zoologie na univerzitě ve Štýrském Hradci a dva roky poté místo profesora fyziologie v Krakově, odkud pak odešel do Vídně.

V Praze Purkyně do důchodu nespěchal a ministr Thun, který byl jeho příznivcem, nabídl r. 1857 Čermákovi uvolněnou profesuru fyziologie v Pešti. Čermák váhal, obecně byl považován za budoucího Purkyněova nástupce. V tomto roce totiž Purkyně dovršil 70 let a Čermák se rozhodl napsat mu dopis. Žádal ho o radu, zda má do Pešti odejít, nebo pokračovat ve své práci jako soukromý badatel v Praze. Když Purkyně neodpověděl, rozhodl se napsat další dopis, v němž se vyjádřil již otevřeně: „Myslím, že by mi bylo pomůženo, kdybych byl vedle Vás ustanoven jako mimořádný profesor experimentální fyziologie. Rozumí se samo sebou, že Vaše postavení by tím nemělo být nijak dotčeno.“

Purkyně tentokrát odpověděl obratem: přítomnost kolegy, jehož obor se kříží s jeho vlastním, by nebyla možná, aniž by

po delší době jejich činnost nebyla rušena rozčilením. „Poněvadž moje duševní pohoda je mi velmi drahá, nemohu dobrovolně doporučit vznesené návrhy ve Vašem posledním dopise.“

Pro Čermáka byl tento dopis nečekaným a nepochopitelným zklamáním. Odešel tedy do Pešti, ale posléze se profesury vzdal a vrátil se do svého rodného města. V Praze vybudoval v r. 1860 soukromý fyziologický ústav a marně čekal, až se místo po Purkyněovi uvolní. Nakonec však vyhověl pozvání na univerzitu do Lipska a poté do Jeny, kde také zemřel.

Dlouholetá Purkyněova podpora úspěšného žáka přikře kontrastuje se slovy dopisu, který zaslal profesoru Karlu Rokitskému do Vídně. Ten s ním v r. 1865 projednával otázku jeho možného nástupce. Purkyně napsal: „Profesor Čermák, na něhož jsem tolik spoléhal, mě zklamal. Je to člověk v každém ohledu polovičatý.“

Odchodem J. N. Čermáka ztratila pražská fakulta vynikajícího vědce, mezinárodně uznávaného badatele a tradice fyziologie v Praze se tak přerušila. Purkyně se nadále penzionování vyhýbal. Jistou roli v tom hrály i důvody finanční – on sám mimořádně skromný se po celý život staral o syna Karla a posléze o celou jeho rodinu. Dále považoval též svůj odchod z univerzity za oslabení osobní prestiže. Význam mělo i to, že českou společností byl považován za jednu z předních osob veřejného života, a ta si jeho odchod z aktivní služby nepřála. Purkyněovu nechut odejít respektovala i nadřízená ministerská místa ve Vídni, takže Purkyně nebyl nikdy penzionován. Když zemřel, byl stále v aktivní službě. Rozchod s Čermákem je politováníhodným místem na jinak skvělé životní dráze tohoto vědce.

Závěrem nesnadného pokusu přiblížit čtenáři Purkyněovu osobnost chci připomenout slova historika lékařství J. Sajnera: „Čím hlouběji po léta studuji Purkyněovu osobnost, tím více si ji připodobňuji k velkému diamantu, zářícího velkým počtem drobných, dobře vybroušených plošek. Každá z nich září ostře a dokonale a někdy oslňuje.“